

УДК 37.013:504.0

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Юркова Т.Ф.

кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки,
психології й освітнього менеджменту
імені проф. Є. Петухова
Херсонський державний університет
yurkova25@ukr.net

Анотація: Стаття присвячена формуванню ціннісного ставлення підлітків до природи на уроках української літератури в освітньому процесі школи. В основу підходу до визначення цінностей підлітків покладено наукове положення про те, що на процес формування ціннісного ставлення до природи впливає певний комплекс чинників. Важливу роль серед них відіграють художні твори екологічного спрямування, фольклор, оскільки вони є своєрідним утіленням етичних ідей, настанов і заповідей українського народу. Обґрунтовано методи, засоби, форми роботи з художніми творами екологічного спрямування.

Ключові слова: ціннісне ставлення, підлітки, природа, українська література, освітній процес, фольклор, твори екологічного спрямування, чинники.

З давніх-давен однією з визначальних рис менталітету українського народу була любов до природи, відчуття єдності з нею. Це відобразилося ще у язичницьких віруваннях (а згодом - у народних казках та у художній літературі) і стало основою нашої національної свідомості.

Бережливе ставлення українців до природи пригальмувало процес

нещадного спустошення її багатств, але не змогло зупинити його наприкінці XIX ст., коли країни усього світу, змагаючись у боротьбі за першість у наукових досягненнях і рівні комфорту та “добробуту”, почали беззастережно вичерпувати усі свої природні запаси.

Низький рівень нашої екологічної культури пояснюється рядом причин: багаторічним руйнуванням народних традицій, раціонального природокористування та настійним впровадженням споживацького ставлення до природи та культури; недооцінкою екологічних знань у системі освіти, слабким матеріально-технічним і методичним забезпеченням освітнього процесу, недооцінкою емоційного фактору у формуванні ставлення до природи тощо.

Саме тому завдання екологічної освіти і виховання мають реалізовуватися не тільки при вивченні природничих наук, але й під час ознайомлення з науками гуманітарного циклу. Серед наукових робіт відповідної тематики вигідно, як на наш погляд, вирізняються дисертаційні дослідження О.Лабенка і Л.Різник, які пов’язали вирішення досліджуваної проблеми з використанням екологічної компоненти літератури і народознавства.

Мета статті – науково обґрунтувати методи, прийоми, засоби, форми роботи з художніми творами екологічного спрямування, що сприяють формуванню ціннісного ставлення учнів підліткового віку до природи на уроках української літератури в освітньому процесі школи.

Актуальним у контексті нашого наукового пошуку є праці, що розкривають проблеми формування в школярів екологічних цінностей відповідно до вікових груп: дошкільників (Л.Іщенко, Л.Лук’янова, Г.Марочко, В.Маршицька, З.Плохій та ін.), учнів молодшого шкільного віку Л.Різник, Л.Шаповал та ін.), підліткового віку (О.Лазебна, О.Пруцакова, Н.Пустовіт та ін.), старшокласників (О.Колонькова, С.Лебідь, Н.Левчук та ін.). На кожному з етапів вікового розвитку підрастаюча людина відзначається своєю специфікою сприйняття й оцінки природних об’єктів і явищ (Г.Пустовіт, С.Шмалей та ін.).

Слід зазначити, що література як вид мистецтва і навчальний предмет має

великі можливості у справі екологічного виховання. Нові програми з української літератури надають у цьому плані педагогові широке поле діяльності. Виховання поваги до природи передбачається програмою у двох аспектах. З одного боку – прищеплення естетичного почуття до краси і багатств рідної землі, з іншого – виховання активної любові до природи. Саме таким завданням має підпорядковуватися діяльність вчителя літератури, який намагається діяти згідно з Концепцією національного виховання.

Пробудити в дитині чисті і світлі прагнення, розвинути творчу уяву, самостійність мислення, потяг до краси і добра – все це є призначенням літератури. Але дуже важливо, щоб педагог разом з учнями захоплювався чудовою природою, відтвореною письменником у художніх образах, у виразному слові. Це допоможе учням уявити оспівані автором куточки рідного краю, оцінити велику силу художнього слова, викличе бажання запам'ятати найбільш виразні епітети, метафори, порівняння. Високохудожній літературний пейзаж може і має впливати на розвиток у школярів етичних, естетичних і патріотичних почуттів, переконань. Разом з цим важливо навчати учнів не лише бачити, чути, помічати, але й осмислювати, “пропускати крізь себе”, робити висновки з того, що він сприймає.

Навчальний курс “Українська література” відзначається багатством і різноманітністю творів природничої тематики та екологічної проблематики.

Спадщина таких митців слова, як Леся Українка, Іван Франко, Платон Воронько, Остап Вишня, Михайло Коцюбинський, Олесь Гончар, Євген Гуцало та ін. має бути використана в процесі вивчення української літератури для розширення кола екологічних знань учнів, виховання любові до природи, до “братів наших менших”.

Учителів слід обов'язково керуватися знаннями психолого-педагогічних особливостей сприйняття природи різних вікових груп у зв'язку з тим, що школярам молодшого і середнього підліткового віку притаманне суб'єктно-естетичне ставлення до природи, але низький рівень прагматичних екологічних установок. Учитель літератури має слідкувати за тим, щоб учні, читаючи твори,

не пропускали описів природи, які мають великі потенційні можливості активно діяти на увагу, емоції та почуття учнів.

Старшого підлітка, для якого характерне об'єктно-прагматичне ставлення до природи, вчитель може зацікавити, наголошуючи на тому, що всі знання і уявлення, отримані в результаті вивчення того чи іншого твору, мають практичну значущість і є засобами формування його світогляду, розвивають його інтелект і є актуальними на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Як зазначає Л.Худенко: "... вкрай необхідно знаходити шляхи й способи залучення учнів до читання, особливо, художніх творів. Це можна робити через актуалізацію, переосмислення досвіду видатних педагогів, наприклад, Василя Олександровича Сухомлинського" [2, с. 229]. Він наголошував: "Читання як джерело духовного збагачення не зводиться до вміння читати; цим умінням воно тільки починається. Дитина може вільно читати, безпомилково, але книга – це часто буває – не стала для неї тією стежкою, що веде до вершини розумового, морального і естетичного розвитку. Уміти читати це означає бути чуйним до сенсу і краси слова, до його найтонших відтінків" [2, с. 188].

В юнацькому віці ставлення до природи може бути визначене як об'єктно-естетичне, тому учитель, здійснюючи екологічну освіту і виховання юнака, має формувати його ціннісно-орієнтаційну систему переконань. Художні твори екологічного спрямування виховують не тільки шанобливе і бережливе ставлення до природи, але й торкаються проблеми "екології душі". Учні старших класів уже здатні сприйняти і зрозуміти "глибинні" ідеї творів, і ці ідеї сприяють всебічному і гармонійному розвитку особистості.

Вивчення української літератури, як засвідчують результати нашого дослідження, допомагає зміцнити екологічний ідеал у свідомості учня. Для цього ми більше уваги надавали аналізу тих творів, які не тільки допомагали підліткові розібратися в самому собі, зрозуміти себе, але й стали для нього зразком поведінки, у тому числі й поведінки в природі. Наприклад, знайомство з українським фольклором: казками, народними піснями, прислів'ями,

загадками, думами, прикметами, приказками допомагало підліткові ясно зрозуміти, що наші предки традиційно відчували свою близькість до природи, єднання з нею. Це ставлення знайшло відображення в багатьох творах фольклору та художньої літератури.

Таким чином, формування в підлітків ціннісного ставлення до природи здійснювалося за допомогою комплексу педагогічних впливів (фольклорної та художньої літератури, активних методів, організаційних форм навчання т. ін.).

Як свідчать результати нашого дослідження, у рамках уроку вчитель не в змозі повною мірою використати екологічний потенціал величезної кількості творів про природу, тим більше, що вивчення лише деяких з них передбачено програмою і, отже, є обов'язковим. Більш широке ознайомлення підлітків із творами екологічної тематики ми продовжили під час позакласного читання. Таким чином, залучення підлітків до самоосвіти – читання творів екологічного спрямування – важлива передумова формування в них ціннісного ставлення до природи. Специфіка художньої української літератури надає змогу на основі змісту художніх творів природничої тематики та екологічної проблематики формувати в підлітків любов до природи, відповідальності за збереження її багатств. Серед програмних творів екологічного спрямування виділяються такі, юні герої яких не в змозі захистити, вберегти від загибелі змальованих письменниками представників рослинного і тваринного світу. Глибокі почуття й емоції викликає в цьому зв'язку оповідання М. Коцюбинського “Ялинка” . Працюючи над його текстом, підлітки визначили, що в ньому зображено життя убогої селянської родини. Колективно виділяємо основні епізоди твору: 1. Батько продає Василькову ялинку. 2. Василько везе ялинку в місто. В дорозі він заблудив. 3. Сум і горе Василькових батьків. 4. Повернення Василька додому.

З огляду на завдання дослідження більш детально аналізується перший епізод. Виявляється, що Василько – здібний учень, працьовитий, кмітливий і слухняний хлопчик, який добре розуміє, що лише горе і нестатки змушують батька розлучити його з зеленим другом. Звертається увага учнів на художню

довершеність змалювання ялинки. Під пером великого художника вона постає наче жива істота. Для того щоб підлітки краще усвідомили це і пройнялися почуттям жалю до ялики і до її господаря, вчитель запропонував підліткам за допомогою фрагментів текстів відтворити картину загибелі деревця.

У центрі оповідання письменника нашого часу Є.Гуцала “Лось” – теж загибель, але на цей раз представника тваринного світу . Текст його нескладний, і підлітки без допомоги вчителя визначають тему, хід подій: могутній лісовий красень бореться за життя із стихійною силою природи. Вражають його нескореність, відчайдушність, готовність боротися до кінця. Але сили не рівні: на лося чекає смерть. І тут на допомогу приходять друзі – двоє хлоп’ят, які ціною великих зусиль допомагають звіру подолати водну стихію. Здається, небезпека позаду. Але рано святкувати перемогу: врятований звір гине від підступного пострілу бракон’єра.

Аналізуючи текст оповідання, підлітки зробили висновок з цієї історії. В оповіданні зіставляються дві лінії поведінки, дві точки зору на довкілля: споживацька, егоїстична і гуманна, бережлива. З одного боку – прагнення мати матеріальний зиск всупереч усім людським і божим законам, дістати матеріальну вигоду навіть ціною життя прекрасного звіра, з другого – бажання допомогти, підтримати, захистити.

Таким чином, випадок описаний у невеликому оповіданні, став поштовхом до моральних роздумів, усвідомлення підлітками своєї відповідальності за стан довкілля, до формування негативного ставлення до тих людей, які своїми вчинками завдають шкоди природі. Уроком виховання дбайливого ставлення до “братів наших менших” стала для підлітків робота над текстом оповідання Л.Смілянського “Лідер”. Після знайомства зі змістом твору зважаючи на те, що він був цілком зрозумілим для підлітків, учитель поставив таке завдання: довести, що саме Степанкові голуб має завдячити своїм життям.

Виконання цього завдання поставило підлітків перед необхідністю перечитати відповідні фрагменти тексту, відібрати необхідні відомості і, спираючись на них, прослідкувати, як завдяки любові, старанності і

дбайливому догляду хлопчик спромігся повернути до життя птаха, який, здавалося, вже втратив волю і бажання жити. Підлітки зачитали уривки, у яких розповідалося, як Степанко майже силоміць поїв і годував птаха, бідкався коло нього, прислухаючись до подиху хворої птиці, як радів першим ознакам одужання і зміцнення свого пацієнта. Саме його любов, турбота і ласка врятували голуба від загибелі. Виникає питання: чому ж тоді автор назвав своє оповідання “Лідер”? Відповідь на нього лежить на поверхні, але більшість підлітків, завдяки набутому досвіду екологічної оцінки явищ і подій, зображуваних у творі, дійшла висновку, що істинним героєм твору виступає голуб, цей стрімкий, швидкокрилий красень, який на любов і ласку хлопчика відповідає такою відданістю, що надихає його на подвиг. Голуб, прозваний Лідером за стрімкість і швидкість польоту, долає відстань у тисячу кілометрів, аби тільки повернутися до свого юного господаря. Особливо зворушливою вважають підлітки сцену зустрічі птаха і Степанка після довгої розлуки. Дружба такої сили заслуговує на повагу, викликає захоплення. На закінчення уроку з’ясовувалося, чи доводилося комусь із підлітків рятувати тварин або птахів і як це було. Досягнення підлітків в плані практичної допомоги “братом нашим меншим” виявилися, як і слід було чекати, досить скромними.

Одним з основних напрямів формування в підлітків ціннісного ставлення до природи є поєднання знань екологічної спрямованості з практичним їх застосуванням. Завдання це особливо актуальне сьогодні, коли різко підвищуються вимоги до освіти і виховання в галузі навколишнього середовища. Для цього ми організували діяльність екологічної спрямованості підлітків у такий спосіб, щоб самі вони відчували брак відповідних знань і необхідність поповнення їх у процесі навчання й самоосвіти. Досягли цього шляхом застосування системи завдань репродуктивного і творчого характеру, що зорієнтувало підлітків на поповнення і використання знань. Варіанти таких завдань склали на основі вивчення предметів гуманітарного та природничого циклів, що дало змогу використати переваги міжпредметного підходу до засвоєння й застосування знань у галузі довколишнього середовища.

Таким чином, в основу нашого підходу до визначення засобів формування екологічних цінностей підлітків покладено наукове положення про те, що на формування ціннісного ставлення підлітків до природи впливає певний комплекс чинників. Важливу роль серед них відіграють фольклор, художні твори екологічного спрямування, факультативний курс, оскільки вони є своєрідним утіленням етичних ідей, настанов і заповідей народу, несуть їх через систему художніх образів не лише раціонально, але й емоційно - чуттєво, сприяючи переходу знань у цінності. Вони розкривають традиційний погляд на природу, психологічну і практичну готовність наших предків оберігати природні цінності всюди і завжди.

В дослідному навчанні застосовувалися в основному традиційні форми організації навчання: уроки, екскурсії, індивідуальні заняття, з окремими учнями, домашня навчальна робота. Завдання дослідження вирішувалися передусім завдяки вмінню учителя виділяти екологічні аспекти творів українського фольклору, що вивчаються, застосування активних методів навчання, які ставили перед необхідністю розвитку ціннісних орієнтацій по відношенню до природи, передбачали екологічну оцінку вчинків героїв і подій, зображених в художньому творі, розв'язання проблем екологічного характеру. У ході дослідження використовувалися також спеціально підібрані учителем додаткові художні тексти екологічної спрямованості, які відзначалися великою силою емоційного впливу на підлітків, стимулювали розвиток не тільки екологічних, але й моральних почуттів і якостей особистості, викликали бажання зберегти і захистити красу і велич природи. Велика увага приділялася заохоченню до самостійного читання творів природничого змісту, залученню учнів до екологічної самоосвіти.

Характеризуючи результати дослідної роботи, слід визначити, що вона була спрямована на те, щоб повною мірою використати специфіку української літератури для формування екологічних знань і поведінки особистості. В ході її учні навчалися виділяти екологічні аспекти художніх творів / близько 80 % учнів дослідного класу /. Про становлення у школярів елементів екологічного

мислення свідчить й факт переносу вмінь і навичок оцінки природних явищ і творів мистецтва на інші предмети шкільного навчання. Непоодинокими стали випадки, коли учні, характеризуючи природні об'єкти і явища на уроках біології, ілюстрували висвітлювані питання прикладами з художньої літератури.

У кінцевому висновку, необхідно констатувати, що у пошуках шляхів удосконалення освітнього процесу вчителя слід активно використовувати кращі здобутки усної народної поетичної творчості, можливості основних її жанрів для виховання людини, яка б відповідала тим вимогам, що їх ставить перед нами сучасний етап розбудови Української держави.

Список літератури

1. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
2. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори.: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 188.
3. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: Монографія. – Херсон: Літера, 2004. – 364 с.
4. Худенко О.М. Нова українська школа – діалог з В.О. Сухомлинським : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2018 року, м. Херсон) : в 2 ч. / за заг. ред. А.М. Зубка, В.В. Кузьменка, Н.В. Слюсаренко. – Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2018. – Ч. II. – 269 с.